

Tihana Petrović Leš

tihana.petrovic-les@hi.t-com.hr; HR – 10 000 Zagreb

Izvorni znanstveni članak

(primljeno 16. 12. 2024.) (prihvaćeno 25. 1. 2025.)

726.9:675.5(497.562 Lovinac)

Ovaj rad dostupan je za upotrebu pod međunarodnom licencom Creative Commons Attribution 4.0

ZVONA – „PUČKA GLAZBA KOJA POVEZUJE PROŠLOST, SADAŠNJOST I BUDUĆNOST“

Prilog poznavanju kulturne povijesti lovinačkoga područja

Sažetak

Na početku Domovinskoga rata župna crkva sv. Mihovila u Lovincu je uništena granatiranjem pri čemu su stradala i zvona. Iako oštećena, zvona svojim natpisima otkrivaju razdoblje u kojem su nastala i predstavljaju važna pokretna kulturna dobra koja treba adekvatno zaštititi i prezentirati zbog njihova značenja za zajednicu u kontekstu kulture sjećanja, ali i zbog njihova kulturnopovijesnoga značenja. Ovo je potaknulo proširivanje istraživanja dublje u povijest, do zvona koja su im prethodila i uništenja u Velikom ratu (Prvom svjetskom ratu), a onda i na ostala crkvena zvona na lovinačkom području.

Glavne riječi: Lovinac, Sv. Rok, Ričice, zvona, rekvizicija, Veliki rat, međuraće, Domovinski rat

Uvod

Sakralna arhitektura župe Lovinac nastradala je već početkom Domovinskoga rata, u rujnu 1991. godine (Živković, 1996: 207, 208, 209, 210, 211). Župna crkva sv. Mihovila u Lovincu zapaljena je i razorena 24. rujna 1991. godine (Pletikosić Barunčić, 2019: 161). Tada su stradala i zvona: jedno je nestalo, a dva su djelomice istopljena u granatiranju crkve. Oba su po svršetku rata i obnove izložena na postoljima ispred ulaza u crkvu. Sačuvana su u dovoljnoj mjeri da mogu postati predmetom istraživanja. Zvuk zvona živi i danas u sjećanjima Lovinčana i Lovinčanki rođenih u razdoblju od 1930-ih do početka Domovinskoga rata. Dvoje starijih Lovinčana za zvuk velikoga zvona navode da je davao „osjećaj muzike u kući“ ili da se može usporediti s onim iz župne crkve u Velikoj Gorici.¹ Pripremajući knjigu *Mjesta sjećanja: Sv. Rok i Lovinac* (2022.) prepisane su posvete i imena radionica u kojima su zvona lijevana (Petrović Leš, 2022: 194). Posvete i imena ljevaonica omogućuju povezivanje s društvenim i političkim kontekstom vremena u kojem su zvona lijevana i postavljena u zvonik župne crkve. Nakana je ovim tekstom uputiti lokalnu zajednicu na potrebu ulaganja dodatnoga napora za primjeren način zaštite, konzervacije i prezentacije lovinačkih zvona stradalih u Domovinskom ratu, a na to obvezuju i stote godišnjice njihovih posveta, one prošle 2023. i dolazeće 2028. godine. No, prvo istraživačko pitanje povlači i drugo: „A što je bilo prije?“ To je pitanje bilo poticaj za proširenje istraživanja o starijim zvonima nestalim u prisilnom oduzimanju za ratne potrebe u Velikom ratu kako su suvremenici nazivali Prvi svjetski rat (1914. – 1918.).

Prema uvriježenoj definiciji crkveno zvono je šuplji predmet stožastoga oblika izrađen od kovine za proizvodnju snažnoga i prodornoga zvuka udaranjem iznutra batom (tučkom, klatnom) ili izvana čekićem. Služi u kultne (sazivanje vjernika) i signalne svrhe (uzbuna), a ujedno se smatra i instrumentom. Svoj današnji oblik zvona su postupno dobivala u razdoblju gotike (13. – 14. stoljeće), kada su

1 Svoja sjećanja na zvona podijelili su Marija Seka Klepić (1934.) i Ivica Sekulić (1937.). S oboje kazivača razgovarala sam 2. i 3. kolovoza 2024. godine u Lovincu. Ivica Sekulić je služio vojni rok na Plesu pa je u slobodno vrijeme često odlazio u Veliku Goricu. Župna crkva u Velikoj Gorici ima četiri zvona, od čega jedno staro, iz 1646., bez oznake ljevaonice, te tri nova koju je izlila tvrtka B.G.G. 1923. Ta tri zvona su vjerojatno zamjena za rekvirirana zvona u Velikom ratu, a posvetio ih je zagrebački nadbiskup dr. Antun Bauer u travnju 1924. godine. Više o ljevaonici zvona Berndorfer Glockengießerei (BGG): <https://www.noen.at/baden/serie-der-rueckblicker-himmel-sklaenge-aus-dem-triestingtal-367896693>; pristupljeno 24. 10. 2024.). Na podacima zahvaljujem kolegici Maji Ergović, višoj kustosici dokumentaristici Muzeja Turopolja u Velikoj Gorici.

još relativno uska i visoka, a s vremenom postaju sve šira i niža. Od 15. stoljeća zvona se posvećuju svecima zaštitnicima s raznim poukama ili porukama, koje ponekad imaju i magijsku funkciju, npr. tjeranje zloduha, ledonosnih oblaka, itd. (Badurina, 1985: 593). Zvona su na vanjskom plaštu ukrašena ornamentima, zavjetnim simbolima, prikazima i natpisima. Najstarija crkvena zvona u Hrvatskoj potječu iz 13. stoljeća, s područja Dalmacije. Prve poznate domaće radionice za lijevanje zvona zabilježene su u Dalmaciji, a onda i na području sjeverne Hrvatske, u Zagrebu.² Nekada poznatu i dugu tradiciju zvonoljevarstva u Zagrebu danas nastavlja tvrtka Metal Product Josipa Tržeca, koja se bavi lijevanjem zvona, umjetnina i obojenih metala (Koprčina, 2022: 149–150).³

Za crkvenog povjesničara i kulturnog djelatnika Kamila Dočkala glazba zvona je „pučka glazba koja povezuje prošlost, sadašnjost i budućnost, povezuje vjernike u zajednicu, ona su trajno središte i bit župe“, a pozivanjem na molitvu strukturiraju dan (Dočkal, 1942: 4). Poznato je da se ljudi vezuju uz zvona pa često vrlo emotivno doživljavaju sjećanja na njihov zvuk, a osobito na njihovo uništavanje. Tijekom rekvizicije zvona u Velikom ratu ljudi su branili i skrivali zvona (Dočkal, 1942: 4).

Za potrebe ovoga rada korišten je niz tekstova, prije svih temeljni i nezaobilazni rad Kamila Dočkala *Naša zvona i njihovi lijevaoci. Prilog hrvatskoj kampanologiji* (1942.) koji daje opširno kulturološko značenje zvona, osnovne informacije o oduzimanju, rekviziciji tijekom Velikog rata, te zatim popis najvažnijih zvona i njihovih lijevača s područja Hrvatske. Tu se nalaze i podatci o starim i vrijednim lovinačkim zvonima, ali s nekim greškama koje su utvrđene tijekom ovoga istraživanja, a o čemu će poslije biti više riječi. Povjesničarka umjetnosti Snježana Pavičić u tekstu *Prilog poznavanju crkvenih zvona Hrvatske* uputila je na niz tekstova vezanih uz rekviziciju zvona (1998: 44–45). Dva novija teksta stručnjaka iz konzervatorske službe usmjerila su istraživanje na manje poznato arhivsko gradivo u Muzeju za umjetnost i obrt u Zagrebu. Tekst povjesničara umjetnosti i konzervatora Željka Bistrovića o rekviziciji zvona na području Crikvenice i Vinodola upozorio je na postojanje Ostavštine Viktora Hoffillera (Bistrović, 2015: 59). Sanja Grković, voditeljica Fototeke kulturne baštine pri Ministarstvu kulture

2 Zvono. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 29. 10. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=67583>>.

3 Vidi više o postupku lijevanja zvona: Grković, Sanja. *Zvona/cinkuši/kampane: slava glasu nebeskom*, Fototeka kulturne baštine, [http://www.kultura.hr/content/view/full/2315/\(offset\)/30](http://www.kultura.hr/content/view/full/2315/(offset)/30) (pristupljeno: 29. 4. 2024.).

i medija Republike Hrvatske, istaknula je angažman i zasluge muzealca i kulturnoga djelatnika Vladimira Tkalčića u rekviziciji zvona te sačuvanom arhivskom gradivu iz tog pothvata u vidu fotografija i popratnih kartica s opisima i crtežima (2018.). Cjelovitiji uvid u građu o zvonima s osobitim osvrtom na zvona u župama i samostanima na području Đakovačko-osječke nadbiskupije i Srijemske biskupije dao je Stjepan Maroslavac u knjizi *Slava glasu nebeskom* (2011.). Kao svećenik, ali i službenik u nadbiskupijskim ustanovama Đakovačko-osječke nadbiskupije pri pisanju opsežne monografije, posebice dijela o rekviziciji zvona, temeljio je rad, osim na već spomenutoj Dočkalovoj knjizi, na arhivskom gradivu pojedinih župa, dotično na zapisnicima kanoničkih pohoda u župama iz Središnjeg nadbiskupijskog arhiva Đakovo. O tijeku rekvizicije pisala je povjesničarka umjetnosti Martina Tonejc Juranović u djelu *Institucionalni razvoj zaštite pokretne umjetničke baštine u Hrvatskoj od 1850. do 1990. godine* (2021.).⁴

Uvidom u arhivsko gradivo o rekviziciji zvona Arhiva Odjela dokumentacije Muzeja za umjetnost i obrt u Zagrebu dobivena je potpunija slika o tijeku te akcije na području Lovinca, i to u trima župama: Sv. Mihovila u Lovincu, Sv. Roka u istoimenom mjestu i Sv. Marije Magdalene u Ričicama, te su se mogli utvrditi broj zvona, zvonoljevači, osnovne karakteristike i njihova sudbina. U ovom času moglo se istraživačka pitanja proširiti na sve tri župne crkve i dvije kapele, sv. Ante na Cvituši i sv. Frane u Vraniku. Pregledana je i već spomenuta sačuvana zbirka evidencijskih kartica spašenih zvona od rekvizicije, pisanih strojno i rukom, koje sadrže opis, crtež i fotografiju predmetnoga zvona, a koje čuva Muzej za umjetnost i obrt, Zbirka metala (Grković, 2018: 113).⁵ U evidenciji spašenih zvona nisu nađene fotografije zvona i pripadajuća dokumentacija s lovinačkoga područja niti Like, ali se iz njih mogao dobiti uvid u izgled zvona iz nekih drugih hrvatskih crkava zvonoljevača Henrika Degena iz Zagreba i Martina Feitla iz Graza.

U potrazi za podacima o nabavi novih zvona nakon Velikoga rata pregledani su časopisi i novine iz razdoblja međuraća: časopis za crkvenu glazbu Sv.

4 Za dodatne informacije i okolnosti, kao i uvide u pristupe istraživanja rekvizicije, u izvore i literaturu, mogu poslužiti radovi, npr. Đure Sjekavice „Rekvizicije zvona u Prvom svjetskom ratu na području Dubrovačke biskupije“ (2013.), zatim rad Hrvoja Mesića i Gorana Živkovića „Rekvizicije u kulturi sjećanja grada Osijeka tijekom Prvoga svjetskog rata uz posebni osvrt na rekviziciju zvona crkve Sv. Mihaela Arkandela“ (2020).

5 Dokumentacija je 2015. predana iz Arheološkoga muzeja u Muzej za umjetnost i obrt. Vidi više: Grković, Sanja 2018., napomena 23.). Zahvaljujem dr. sc. Arijani Koprčini na uvidu u zbirku evidencijskih kartica.

Cecilija,⁶ *Katolički list*,⁷ *Hrvatska straža*,⁸ *Narodna politika*,⁹ te novine *Lički Hrvat: seljačko glasilo za politiku, prosvjetu i gospodarstvo*,¹⁰ zatim dnevne novine *Narodni val: čovječnosti, pravice i slobode: dnevnik Hrvatske, dotično narodne seljačke stranke*.¹¹ Nažalost, s malo podataka, kako će to biti razvidno u tekstu. Neke usmene podatke o zvonima dali su kazivači iz Lovinca. Do predaje rada uredništvu nisam dobila mogućnost uvida u arhiv Biskupije i arhivu Stolnoga kaptola u Senju, koji bi zasigurno proširili spoznaje, kako se to pokazalo u slučaju Đakovačko-osječke nadbiskupije.

Nakon uvodnoga poglavlja slijedi prikaz starih lovinačkih zvona s naglaskom na posvete i imena radionica te društveni i ekonomski kontekst. U drugoj cjelini teksta slijedi opis novijih lovinačkih zvona iz razdoblja 1920-ih s naglaskom na posvete i imena radionica, na vremenski, društveni i politički kontekst izrade i postavljanja zvona, a na kraju slijede zaključna razmišljanja.

-
- 6 Vidi više natuknicu: Sveta Cecilija. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 13. 4. 2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/sveta-cecilija>>.
 - 7 *Katolički list* hrvatski crkveno-bogoslovni tjednik, koji je utemeljila i izdavala Zagrebačka nadbiskupija, izlazio je od 1849. do 1945. u Zagrebu. Od 1877. izlazi pod nazivom *Katolički list*, a pratio je vjerske, kulturne i političke događaje, te vjerske, kulturne i povijesne priloge iz svih hrvatskih krajeva. Vidi: *Katolički list. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 14. 12. 2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/katolicki-list>>.
 - 8 Puni naziv *Hrvatska straža, Katolički dnevnik* (HS) izlazio je u Zagrebu od lipnja 1929. do početka 1941. kao jedine dnevne novine katoličke orijentacije. Informirao je čitatelje o javnom, političkom, gospodarskom i društvenom stanju, djelovanju Katoličke Crkve u Hrvatskoj i svijetu. HS je djelovala odgojno i poučno podržavajući u čitatelja katoličku vjersku i hrvatsku narodnu svijest. Pokretači i urednici bili su poznati hrvatski intelektualci, svećenici, sveučilišni profesori, pisci, kulturni i javni djelatnici (npr. Vladimir Deželić st. i ml., dr. Josip Andrić, dr. Stjepan Bakšić, dr. Ljubomir Maraković, dr. Mate Ujević i dr.). (Vidi: Buturac, 1989: 141, 148).
 - 9 *Narodna politika* je bio hrvatski dnevnik iz Zagreba. Bile su središnje javno glasilo Seniorata (vodstva Hrvatske pučke stranke) odnosno središnje stranačko glasilo, promjenjivog ritma izlazenja (dnevno, polutjedno, tjedno i više puta tjedno) u razdoblju od kraja 1918. do polovine 1929. godine. Glavni urednici su bili Ivo Bogdan i Jeronim Malinar. Vidi: https://hr.wikipedia.org/wiki/Narodna_politika (pristupljeno: 14. 12. 2024.)
 - 10 Vidi: Mataija, Ivica; Vrcić-Mataija, Sanja. *Lički Hrvat: seljačko glasilo za politiku, prosvjetu i gospodarstvo: 1922. – 1924. i 1937. – 1938.* Gospić: Državni arhiv u Gospiću – Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, 2017., 3–5.
 - 11 *Narodni val* je dnevnik HSS-a u razdoblju od 1927. do 1929. (zabranjen odmah nakon proglašenja diktature). Glavni urednik *Narodnog vala* bio je Milostislav Bartulica, urednik Stjepan Radić, izdavač Stjepan Radić i drugovi. Obnovljen je 1937. – 1940. (kao manje važan list).

Stara i vrijedna lovinačka zvona prema Kamilu Dočkalu

Tri stara zvona lovinačke župne crkve sv. Mihovila navodi Kamil Dočkal (1942.) u dijelu knjige o poznatim zvonoljevačima i njihovim radovima (1942: 4), ali žalost, bez detaljnih podataka o ukrasima, tonu, težini itd. Prema tim podacima najstarije zvono izlio je Martin Feitl (Feltl) zvonoljevač iz Graza iz druge polovine 18. stoljeća, a natpis na zvonu je glasio: „MARTIN FEITL GOSS MICH IN GRAZ 1757.“ (Dočkal, 1942: 74).¹² Prijevod s njemačkoga bi glasio: „Martin Feitl izli me u Grazu 1757.“ Martin Feltl/Feitl salio je, osim lovinačkog, više zvona za crkve po Hrvatskoj: malo zvono za kapelu sv. Wolfganga u Klenovniku (1750.), srednje zvono župne crkve u Petrovskom (1750.), nešto poslije veće zvono župne crkve u Gospiću (1761.), malo i srednje zvono crkve na Trškom Vrh (1763.), a iste godine i malo zvono župne crkve u Pleternici, te za kapelu sv. Benedikta u župi Petrovsko (1770.) i sv. Jelene u župi Kuzminec (1773.) (Dočkal 1942: 74–75).

Pet godina iza prvoga izliveno je drugo lovinačko zvono, i to u ljubljanskoj radionici zvonoljevača Zacharije. Imalo je natpis „OPVS ZACHARIAE REIDT. LABACI.1762.“ U prijevodu s latinskog „Djelo Zaharije Reidt u Ljubljani. 1762.“¹³ Ovaj je zvonoljevač izlio zvona: malo zvono župne crkve u Ledenicama (1758.), malo zvono župne crkve u Divjakama (1758.), zvono župne crkve u Vivodini (1761.), dva zvona župne crkve sv. Jurja u Lešću (kod Bosiljeva) lijevana su iste 1768., istodobno kada i zvono župne crkve u Širokoj Kuli (Dočkal 1942: 97–98).

Treće i ujedno najmlađe lovinačko zvono izlio je 77 godina poslije prvoga poznati zagrebački zvonoljevač Henrik Degen¹⁴ s natpisom: „FVSA PER HENRICUM DEGEN ZAGABRIE. 1839.“ (Dočkal 1942: 68). U prijevodu posveta glasi: „Izlito po Henriku Degenu u Zagrebu. 1839.“ Degen je u to vrijeme izlio zvona za župnu

12 Na zvonima se pojavljuju dva načina pisanja prezimena Feltl i Feitl, što navodi i Dočkal, zaključujući da je u pitanju pogreška kod pisanja ili čitanja prezimena (1942: 74). Kukuljević piše Martin Peitl uz ogradu u napomeni: „Ako nije Feltl?“ (1891: 133). Martin Feitel, rodom iz Bavarske (1714.? – 1782.) je 1747. dobio dvorsku titulu Carske dvorske i umjetničke ljevačke radionice u Grazu. Lijevo je zvona za područje Austrije, Graz i Korušku, a onda i ostale zemlje Carstva. Vidi više: Wastler, Josef. 1890. *Der Bronzenguss und dessen Meister in Steiermark. Culturbilder aus Steiermark*, Graz, 207–227. <https://diglib.tugraz.at/download.php?id=535f87bdbd59&location=browse> (pristup: 31. 10. 2023.)

13 Dočkal navodi tri načina pisanja prezimena zvonoljevača Zachariasa: Reidl, Reidt, Reid (1942: 97).

14 Henrik Degen, rodom iz Lübecka (Njemačka), zagrebački zvonoljevač bio je zakupnik kaptolske zvonoljevarne, a radio je od 1833. do 1861. godine. Svoju službu započeo je kao pomoćnik u zvonoljevarni Antuna Schiffera u Zagrebu. Vidi više: Dočkal, 1942: 67–68.

crkvu u Stupniku kraj Zagreba (1835.), samostansku crkvu u Krapini (1837.), prelio staro u novo zvono sv. Ladislava za zagrebačku katedralu (1837.), zatim izlio zvona u Novoj Kapeli (1839.) i Martinskoj Vesi (1839.) (Dočkal 1942: 68). Dočkal se pri navođenju podataka za Lovinac poslužio i preuzeo podatke iz rada Ivana Kukuljevića Sakcinskoga *Natpisi sredovječni i novovjeki na crkvah, javnih i privatnih zgradah itd. u Hrvatskoj i Slavoniji*, u kojem su za Lovinac navedena tri zvona „župne crkve“ (1891: 133).

U sljedećem poglavlju prikazan je tijek rekvizicije zvona na području Lovinca kao i opisi zvona koja su načinili župnici s područja Lovinca. Ti će nam podatci otkriti da zvona koja navode Kukuljević i Dočkal ne pripadaju samo župnoj crkvi u Lovincu, nego i susjednim župnim crkvama u Sv. Roku i Ričicama.

Veliki rat i rekvizicija zvona

Austrougarska vojna uprava u jesen 1915. godine odredila je rekviziciju crkvenih zvona u ratne svrhe. Međutim, odustalo se od prvobitne nakane oduzimanja svih zvona te je dogovoreno oduzimanje dvije trećine jer se uvidjelo da zvonovine¹⁵ ima dovoljno, a vjerojatno i zbog intervencije crkvenih krugova. Sastavljeni su popisi s približnom oznakom težine i izbor pa je tek nakon toga ratno ministarstvo u svibnju 1916. izdalo točan naputak za skidanje zvona koje je započelo početkom srpnja iste godine (Hoffiller, 1919: 7). Dogovoreno je da se zvona neće preuzimati prema zakonu o ratnom davanju, nego će biti dobrovoljna predaja uz materijalnu odštetu. Skidanje zvona obavljano je po odredbama i uputama, a popise zvona trebalo je izraditi u tri primjerka za Ratno ministarstvo, nadležnu crkvenu administrativnu jedinicu i Zemaljsku vladu (Maroslavac, 2011: 108–109).

Spašavanje povijesno vrijednih zvona organiziralo je Povjerenstvo za prosuđivanje kovnih predmeta koje je imenovala 1916. godine Kraljevska zemaljska vlada, a koje su činili tadašnji djelatnici Historijsko-arheološkoga odjela Hrvatskoga narodnog muzeja (HNM) u Zagrebu kojega je predsjednik bio arheolog Josip Brunšmid,¹⁶

15 Zvonovina – bronca, smjesa bakra i kositra u omjeru 76 – 80 % bakra i 24 – 30 % kositra (Dočkal, 1942: 26).

16 Arheolog Josip Brunšmid (Vinkovci, 10. veljače 1858. – Zagreb, 29. listopada 1929.), nakon gimnazijskoga obrazovanja u Vinkovcima studirao povijest i zemljopis na Sveučilištu u Beču. Radio kao gimnazijski profesor u Vinkovcima (1882. – 1892.), potom 1892. otišao na usavršavanje u Beč, gdje je 1893. doktorirao. U zagrebačkom Arheološkom muzeju radio je prvo kao kustos (1893.), ubrzo i ravnatelj (1895.). Bio je i prvi profesor arheologije (1896.) na Mudroslovnom fakultetu u Zagrebu. (Brunšmid, Josip. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža,

tajnik arheolog Viktor Hoffiller¹⁷ te članovi: asistent istoga Muzeja Vladimir Tkalčić¹⁸ i Ivan Kerdić,¹⁹ kipar i medaljer, koji je od 1913. bio voditelj Ljevaonice umjetnina pri Akademiji likovnih umjetnosti (Tonejc Juranović, 2021: 91). Hoffiller je vodio podatke, intervenirao kada je bilo potrebno, a njegovim nastojanjem je osamnaest spašenih zvona smješteno u Arheološki muzej u Zagrebu (Horvat, 1978/9: 25–26).²⁰

Povjerenstvo je 11. veljače 1916. uputilo dopis zagrebačkomu nadbiskupu Antunu Baueru moleći ga da obavijesti svećenstvo koja zvona treba sačuvati s kratkim uputama kako prepoznati vrijedna zvona: „1. sva zvona popisati, zapisati natpise, izmjeriti visinu i širinu, 2. sačuvati ona koja su viša no šira, 3. sačuvati zvona s gotskim natpisom ili s natpisom koji se ne može čitati, 4. sačuvati zvona od kulturno-povijesnog značenja, 5. sačuvati zvona, koja i laik može prepoznati po ornamentima da su vrijedna“ (Tonejc Juranović, 2021: 89).

Dopis nadbiskupu u cijelosti je objavljen u *Službenom vjesniku nadbiskupije Zagrebačke* 10. ožujka 1916. pod naslovom „Crkvena zvona historičke vrijednosti“.

2013. – 2024. Pristupljeno 20. 4. 2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/brunsmid-josip>>.). U poslove oko rekvizicije zvona bio je uključen i Brunšmidov nećak, poznati povjesničar dr. Josip Matasović, tadašnji namjesni gimnazijski učitelj u Vinkovcima što je vidljivo iz dopisa poslanog 1. prosinca 1916. godine, K. broj 944/1916. iz Vinkovaca u Zagreb Slavnom predsjedništvu Zemaljskoga povjerenstva za čuvanje umjetnih i historičkih spomenika u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji (Muzej za umjetnost i obrt – dokumentacija: Ostavština Viktora Hoffillera).

17 Arheolog Viktor Hoffiller (Vinkovci, 19. veljače 1877. – Zagreb, 17. siječnja 1954.) gimnaziju završio u Vinkovcima, studij arheologije započeo u Zagrebu, a završio 1900. u Beču. Radio u Arheološkome muzeju u Zagrebu od 1901., gdje je bio i ravnatelj od 1924. do 1951. Na Filozofskom fakultetu u Zagrebu predavao od 1921. prapovijesnu i antičku provincijalnu arheologiju, od 1924. redoviti profesor klasične arheologije. (Hoffiller, Viktor. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 20. 4. 2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/hoffiller-viktor>>.)

18 Muzealac Vladimir Tkalčić (Zagreb, 30. rujna 1883. – Zagreb, 11. studenog 1971.) diplomirao zemljopis, povijest, arheologiju i povijest umjetnosti na zagrebačkom Mudroslovnom fakultetu (1910). Asistent Historijsko-arheološkoga odjela Hrvatskoga narodnog muzeja u Zagrebu (1907), zatim kustos (1918.). Od 1919. kustos i ravnatelj (1919. – 1933.) Etnografskoga muzeja, a zatim ravnatelj Muzeja za umjetnost i obrt (1934. – 1952.). (Tkalčić, Vladimir. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 20. 4. 2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/tkalcic-vladimir>>.)

19 Medaljer i kipar Ivo Kerdić (Davor, 19. svibnja 1881. – Zagreb, 27. listopada 1953.). Školovao se u Zagrebu i Beču, od 1913. bio voditelj Ljevaonice umjetnina pri Akademiji likovnih umjetnosti te predavao obradbu metala (1923. – 1947.). (Kerdić, Ivo. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 20. 4. 2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/kerdic-ivo>>.)

20 Zvona su poslije postala dio muzejske zbirke Muzeja za umjetnost i obrt (Horvat 1978/79: 26).

Nadbiskup Bauer se uz dopis Zemaljskoga povjerenstva obratio svećenstvu pozivajući da što prije pošalju podatke o svim zvonima koja se nalaze u pojedinim župama s još detaljnijim uputama (mjerenja visine, težine, ukrašeno kod kape na rubu, je li ukrašeno likovima svetaca i kojima) (Tonejc Juranović, 2021: 91).

Pomoću svojih izaslanika Povjerenstvo je načinilo popise zvona po svim županijama. Svako je zvono imalo svoj broj i oznaku težine određenu prema donjem promjeru zvona. Osobito se pokušavalo spašavati zvona izrađena prije godine 1750., koja su imala jezično zanimljiv natpis na hrvatskom jeziku ili vezan za neki povijesni događaj (Tonejc Juranović 2021: 91). Nadzornici u cijelom pothvatu bili su Viktor Hoffiller i Vladimir Tkalčić koji su pregledali oko 3000 zvona, a tek je 300-injak zbog svoje umjetničke i povijesne vrijednosti bilo spašeno (Dočkal, 1942: 52–53). Smatra se da je povjerenstvo za vrijeme trajanja rekvizicije opisalo, prepisalo natpise i fotografiralo više od 2000 zvona (Tonejc Juranović, 2021: 91).²¹ Posao fotografiranja bio je povjeren Vladimiru Tkalčiću, o čemu svjedoči malo-brojna sačuvana dokumentacija (Grković, 2018: 113).

Kako je spomenuto, spašeno je samo 10 % starih zvona. S produženjem rata i zbog nedostatka streljiva odlučeno je prema zakonu o ratnim davanjima rekvirirati i preostala zvona. Drugo skidanje zvona je obavljeno krajem 1917. i trajalo je sve do proljeća 1918. godine, a ponegdje, kao u Dalmaciji, nije završeno niti do kraja rata (Hoffiller, 1918: 8).

Biskupi su na svojim područjima poslali poziv 1916., a onda i drugi poziv 1917. godine (Hoffiller, 1919: 7–8). Lovinačko područje pripadalo je tadašnjoj Biskupiji senjskoj, modruškoj i krbavskoj, pa službeni *Vjesnik biskupija Senjske i Modruške i Krbavske* donosi poziv biskupa Josipa Marušića,²² s nadnevkom 25. lipnja 1917., na drugu rekviziciju zvona 1917. koja je obuhvatila „sva crkvena zvona, što su još preostala iza rekvizicije, koja je provedena lanjske godine“ (Marušić, 1917: 61). Navodi informaciju da odluku o vrijednim zvonima donosi ban nakon mišljenja Zemaljskoga povjerenstva za očuvanje historičkih i umjetničkih spomenika, s ponovljenim načelima kriterija za čuvanje: „1. Čuvaju se zvona salivena prije 1700., 2. Salivena

21 Nije utvrđeno gdje se čuvaju fotografije zvona, obično se navodi da su Tkalčićeve fotografije zagubljene (Bistrović, 2015: 59). Ovdje ističemo da je mali broj fotografija s popratnim opisima sačuvan u Muzeju za umjetnost i obrt (vidi više: Grković, 2018).

22 Josip Marušić (Praputnjak – Meja, 1. siječnja 1869. – Senj, 17. travnja 1930.) bio je senjski biskup u razdoblju od 1915. do 1930. godine. Vidi više: BOGOVIĆ, MILE. 2015. – 2016. Moji predšasnici biskupi – u Senju, Otočcu, Krbavi, Modrušu, Vinodolu i Rijeci. *Senjski zbornik*, Vol. 42–43, Senj, 149–150.

prije 1750. ako imaju hrvatski napis, 3. Čuva se pet do šest najljepših primjeraka od svakoga domaćeg zvonoljevača, a neće se predložiti čuvati zvona domaćih zvonoljevača salivenih 1862.“ Također se domaćim zvonoljevaonicama ne smatraju one u „Kranjskoj i Štajerskoj, dakle ni Ljubljana, ali se zato takvima smatraju Rijeka i istarsko otočje“ te prema 4. kriteriju od stranih zvonoljevača čuvat će se ona zvona koja su „osobito umjetnički izrađena“ ili se po „napisu odnose na osobit historički događaj“. Ujedno je navedena informacija da su svi dužni popuniti poslanu „skrižaljku“ prema „strogim načelima“ do 5. srpnja 1917. godine (Marušić, 1917: 61–64).

Kako su senjskom biskupu Marušiću odgovorili na poziv za rekviziciju župnici triju župa s područja Lovinca prikazano je u sljedećem poglavlju.

Zvona triju župa s područja upravne općine Lovinac

Župnici s lovinačkoga područja dobronamjerno su se odazvali pozivu te načinili popise prema kojima točno možemo utvrditi broj i veličinu zvona, reljefne ukrase i posvete te zvonoljevače i godine lijevanja, a onda djelomice i što se s njima dalje dogodilo.

Revno i s velikom ozbiljnošću župnici su odgovorili Biskupskom ordinarijatu u Senju na oba poziva, i onaj iz 1916., a onda i onaj iz 1917. godine.

Zvona župe sv. Mihovila

Lovinački župnik Stjepan Dominez²³ šalje tražene podatke Ordinarijatu u Senju s nadnevkom Lovinac, 18. svibnja 1916., prema istoj „odredbi od 15. veljače t.g. (br. 267 prigibno)“. U ručno izrađenu tablicu s rubrikama naslovljenu *Popis zvona nalazećih se u obsjegu župe sv. Mihovila u Lovincu god. 1916.* upisao je tražene podatke: redni broj, ime crkve na kojoj se nalazi i gdje, natpis kojim je zvono provideno, slike – reljefi – koje su na zvonu otisnute, težina u [nečitko], širina i visina u centimetrima te opasku. Naknadno su drugim rukopisom u rubriku opaske zabilježeni podatci „rekvirirano“ s oznakama kako je dalje uz svako zvono navedeno u zagradi. Župa je imala ukupno pet zvona, a župna crkva sv. Mihovila u Lovincu tri: prvo zvono s natpisom „AB AERARIO No 1451. OPUS ANTONII SAMASSA LABACI. 1861.“, ukrašeno prikazima svetog Križa, sv. Mihovila i B.

23 Stjepan Dominez (Karlobag, 26. listopada 1860. – Lovinac, 13. siječnja 1920.) studirao teologiju i zaređen za svećenika 1885. u Senju. Službovao u raznim mjestima, a u Lovincu od 1899. do 1920. (Vidi više: Bogović, 2018: 154).

D. Marije, težine 607 [nečitko], širine 86 i visine 70 cm;²⁴ drugo zvono s natpisom „OPUS ZACHARIAE REIDET LABACI 1767.“, s prikazom sv. križa i sv. Mihovila, bez izmjerene težine, širine 58 i visine 51 cm (rekvirirano 920 A), i treće zvono s natpisom „FUSA PER HENRICUM DEGEN ZAGRABIAE 1839.“, s prikazima sv. Križa, B. D. Marije, sv. Nikole i sv. Frane, nepoznate težine, širine 44 i visine 37 cm (s oznakom rekvirirano 926 A).²⁵ Dva zvona nalazila su se na kapelama: jedno na kapeli sv. Ante na Cvituši, s natpisom „FUSA PER HENRICUM DEGEN ZAGRABIAE 1843.“, s prikazima sv. Ante i sv. Mihovila, nepoznate težine, širine 37 i visine 31 cm (rekvirirano 923 B) te drugo na kapeli sv. Frane u Vraniku, koja je imala zvono iz 1906. s prikazom sv. Križa i sv. Frane, težine 36 kg, koje su salili Lebiš i Blažina u Zagrebu, a navedeno je da je „rekvirirano 925 B“. (Arhiv MUO – Odjel dokumentacije, Župni ured Lovinac, br. 44).²⁶

Dva zvona lovinačke župe izlivena su u Ljubljani, starije iz druge polovine 18. stoljeća u ljevaonici već spomenutoga Zacharije Reideta i mlađe Antonija Samassa,²⁷ uglednoga i nagrađivanoga zvonoljevača iz prve polovine 19. stoljeća. Druga dva zvona izlivena su u prvoj polovini 19. stoljeća u zvonoljevačkoj radionici Henrika Degenova, a najmlađe, s početka 20. stoljeća, u radionici Lebiš i Blažina, obje radionice iz Zagreba. Tvrtka Lebiš i Blažina lijevat će novo zvono za župnu crkvu u Lovincu 1923. godine, o čemu će biti više riječi u drugom poglavlju. Ikonografski prikazi na starim lovinačkim zvonima su sljedeći: sv. Križ pojavljuje se na četirima, sv. Mihovil

24 Prijevod natpisa bi glasio: „Na državni trošak br. 1451. Djelo Antona Samassa u Ljubljani 1861.“ Provjeru prijevoda s latinskoga zahvaljujem dr. sc. Jurici Budja. Erar – (lat. *aerarium*: blagajna, riznica) drž. blagajna; ukupnost svih javnih prihoda; državna imovina. Vidi više: erar. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 10. 12. 2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/erar>>.

25 Kako su izgledala Degenova zvona iz tih godina svjedoče sačuvane fotografije rekviriranih zvonova (MUO Zbirka metala – zbirka evidencijskih kartica u rekviziciji spašenih zvonova).

26 Natpisi i ostali podatci su prepisani kako ih je naveo župnik u dokumentu.

27 Anton Samassa pripada poznatoj i čuvenoj ljubljanskoj zvonoljevačkoj obitelji s dugom tradicijom (Dočkal, 1942: 103). Posao je preuzeo od oca Vincenca. Za njegova vremena tvrtka je postizala mnoga odlikovanja na izložbama. Godine 1866. tvrtku je preuzeo sin Albert (Dočkal, 1942: 102–104). Vidi više: KRANJEC, SILVO. Samassa. Slovenska biografija. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. <http://www.slovenska-biografija.si/rodbina/sbi533646/#slovenski-biografski-leksikon> (14. travnja 2024). Izvorna objava u: Slovenski biografski leksikon: 9. sv. Raab – Schmid. Alfonz Gspan et al. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1960. (<https://www.slovenska-biografija.si/rodbina/sbi533646/>; pristupljeno 21. 4. 2024.)

na trima, sv. Frane na dvama, B. D. Marija na dvama zvonima, sv. Ante i sv. Nikola na po jednom zvonu.

Župnik Dominez šalje novi dopis iduće 1917., s nadnevkom 30. lipnja, Biskupskom ordinarijatu, očitujući se na dopis koji je župni ured zaprimio 25. lipnja 1917., br. 1400., te odgovara sljedeće: „Pripislanu tiskanici ‘Popis crkovnih zvona itd.’, koja prileži, ispunio sam u toliko u koliko sam držao, da bi starost ovoga zvona, posljednjega između pet do sada rekviriranih, mogla imati kakvu historičku vrijednost koju, sam ocijeniti nemogu. Isto tako ni umjetničke vrijednosti na njemu neopažam, jer izgleda kao svako obično zvono. Daleko veću umjetničku vrijednost imala su već prije odnešena – rekvirirana zvona. Dominez, župnik“. Na priloženoj tiskanici *Obrazac A Popis crkvenih zvona historičke ili umjetničke vrijednosti koja bi se imala izuzeti od uporabe u ratne svrhe* zapisao je podatke o zvonu: „župna crkva sv. Mihovil, visina do krune 50 cm, donja širina 58 cm., težina oko 120 – 140 kg, vrijeme kad je zvono lijevano: 1762., u Ljubljani“. U opaske je upisao: „Ovo zvono neima velike umjetničke vrijednosti, izgleda kao obično zvono. Ukrašeno je pri vrhu sa reljefnim girlandama, a dolje ukrašeno je s dva reljefa: Pobožna žena pod Križem; 2. Sv. Mihovil. Historički podataka neima, jer nisu nigdje ubilježeni.“ (Arhiv MUO – Odjel dokumentacije, Župni ured Lovinac, br. 99). Ovdje je župnik vjerojatno pisao o drugom zvonu s natpisom „OPUS ZACHARIAE REIDET LABACI 176(7)2.“ s prikazom sv. Križa i sv. Mihovila, a za koje je možda mogao tražiti izuzeće od uništavanja i povratak.

Zvona župe sv. Rok

Župnik Mile Štimac iz Svetoga Roka²⁸ uputio je Biskupijskomu ordinarijatu u Senju odgovor 4. ožujka 1916. na dopis Ordinarijata upućen 15. veljače broj 267. t. g. kojim izvješćuje da župna crkva s titularom sv. Roka posjeduje tri zvona, i to: veliko zvono visine 57 cm, širine 68 cm, s natpisom „JOSEPHUS LIBER BARO A VERKLIN CAESARES REG. ESCERUTUS [?] COLONELLI LOCUM TENENS CURAVIT. ANNO DOMINI MDCCCXXVI“ (olovkom ispod dopisano: „Rekvirirano 929 A“), zatim srednje zvono visine 33 cm, širine 47 cm, s natpisom „BROJ 25 SALIO MATE MAJER U ZAGREBU GOD. 1886. [3]“ (prekrižena zadnja

28 Mile Štimac (Mušaluk, Gospić, 11. srpnja 1866. – Zagreb, 10. rujna 1942.), bogoslovske studije završio je u Senju i zaređen je za svećenika 5. srpnja 1891. Službovao je kao kapelan u Perušiću (1891.), Delnicama (1892.) i Grobniku (1893.). Od 1894. župnik u Cesarici, Prizni, Rudopolju, Širokoj Kuli. Župnik u Sv. Roku od 1901. do 1941. godine. Bio je udbinski dekan i modruški kanonik (Bogović, 2018: 41).

brojka 6 i upisano 3), te podatak „Rekvirirano 939 A“), i treće, malo zvono visine 34 cm, širine 48 cm, s natpisom „1757. MARTIN FELTL MICH GEGOSEN IN GRAZ.“²⁹

Zagrebački zvonoljevač Mate Majer (Mathias Mayer) bio je vlasnik kaptolske ljevaonice, zanat je izučio u radionici šogora Vjekoslava Kocha, s kojim je radio, te samostalno posao vodio od 1882. do smrti 1897. lijevući zvona prema Kochovim modelima, označavajući zvona tekućim brojevima (Dočkal, 1942: 91). Srednje zvono u Sv. Roku izliveno je u drugoj godini njegova samostalnoga rada, a označeno je brojem 25. Najmanje zvono bilo je i najstarije, iz poznate ljevaonice u Grazu, a spominje ga u svojoj knjizi i Dočkal, kako je ranije već navedeno, ali pogrešno potpisano pod Lovinac, a ne pod župu Sv. Rok.³⁰ Od triju zvona dva su rekvirirana, a čini se da je sačuvano malo zvono iz 18. stoljeća.

Zvona župe sv. Marije Magdalene

Župnik Špiridon (Spiridon, Špiro) Kranjčević iz Ričica,³¹ inače mlađi brat književnika Silvija Strahimira Kranjčevića, uputio je 1916. odgovor: „na cijenjenu odredbu prečasnoga naslova izdanu u Službenomu Vjesniku br. 267. Ex 15. veljače tg., čast je ovomu župnomu uredu u prigibu dostaviti prečasnomu Ordinarijatu ‘Popis zvôna u području ove župe na daljnju blagohotnu uredovnu uporabu’“ (Arhiv MUO – Odjel dokumentacije, Župni ured Ričice, br. 36).

Župnik iz Ričica³² odgovorio je Ordinarijatu na upit 3. ožujka 1916. godine ručno napravljenim tabelarnim prikazom naslovljenim *Popis zvona u području*

29 Crkva u Svetom Roku sagrađena je 1700., a 1763. današnja (IPU – planoteka, terenska skica D. Stepinac, Sv. Rok, 1995.). Prijevod natpisa: „Josip barun Vrkljan, cesarsko-kraljevske vojske zamjenik pukovnika, proskrbi. Godine Gospodnje 1826.“ Prijevod bi glasio: „1757. Martin Feitl me izlio u Grazu“.

30 Ovdje Dočkal nije dao podatak da se radi o upravnoj općini Lovinac i župnoj crkvi u Sv. Roku.

31 Špiridon (Špiro, Spiridon) Kranjčević (Senj, 3. rujna 1871. – Križpolje, 7. svibnja 1929.) studij Bogoslovije završio je u rodnom Senju gdje je i zaređen 1894. godine. Službovao je u raznim mjestima Like i Podgorja, od 1909. do 1922. u Ričicama (vidi više: Bogović, 2018: 41).

32 Župna crkva sv. M. Magdalene, sagrađena je 1795., a današnja 1811. godine (IPU – planoteka terenska skica D. Stepinac, Ričice, 1995.). Iz lipnja 1914. sačuvano je nekoliko dokumenata u vezi sa zamolbom župnika iz Ričica kancelariji Njegove visosti nadvojvode Franje Ferdinanda radi potpore oko obnove crkve. U tu je svrhu nadležno Zemaljsko povjerenstvo za čuvanje umjetnih i historičkih spomenika u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, dotično predsjednik dr. Josip Brunšmid uputio tajniku povjerenstva Gjuri Szabi, dopis s nadnevkom 28. 6. 1914. koji mu ujedno služi i kao putna isprava, da se uputi u Ričice, pregleda crkvu radi odgovora kancelariji, ali usput pregleda i snimi druge spomenike te o tome podnese izvješće (Ministarstvo kulture i medija

župe Ričice, prema kojemu je razvidno da je župna crkva sv. Marije Magdalene raspolagala trima zanimljivim zvonima. Dva različite veličine istih natpisa: „PRELIO U ZAGREBU MIROSLAV DEGEN U GODINI 1.844. JEST NJEGOVO VELIČANSTVO CESAR I KRALJ FERDINAND I. OVO ZVONO CRKVI SVETOJ MARIE MAGDALENE DAROVA“.³³ Veće zvono širine 75, visine 64 cm. Olovkom dodano „Rekvirirano 931 A“. Drugo, nešto manje zvono, bilo je širine 69 cm, visine 57 cm. Treće, „malo zvono“ nosilo je natpis „ZAGRABIAE 1.824.“, s dimenzijama širine 50 cm, visine 42 cm. Ono je rekvirirano pod brojem 918 A (Arhiv MUO – Odjel dokumentacije, Župni ured Ričice, 3. ožujka 1916., br. 36).

Sudbina zvona s područja upravne općine Lovinac

Dokument, vjerojatno iz 1917. godine, naslovljen: *Glockenlisten in Kroatien – Slavonien. I. Komitat Lika – Krbava mit der Stadt Senj. Rekapitulation: Nachtrags – aktion, I. Komitat Lika – Krbava mit der Stadt Senj* sadrži tiskani tabelarni prikaz s nazivom mjesta i crkve/kapele, brojem komada i težinom, u kojem su rukopisno dodani važni podatci koja zvona treba sačuvati: „Upravna općina Lovinac. Mjesto Lovinac, župa sv. Mihovila: Sačuvajte srednje zvono iz g. 1767. (Kukulj. 438, 175 A), 1762. (Kukulj. 439) – težina prema navodu 85 kg, ustanovljena prava težina: 52 kg; Upravna općina Lovinac: Ričice, župa sv. Magdalene: Najmanje možete uzeti, a od ostala dva iz g. 1844/prelivena, darovana od cara Ferdinanda I. sačuvajte barem jedno. Mjesto Sv. Rok, župa sv. Rok: Svakako sačuvajte od tri zvona ove crkve najmanje iz g. 1757. – procijenjene težina 58 kg.“ (Arhiv MUO – Odjel dokumentacije). Ovo istraživanje je pokazalo da zvona nisu sačuvana.

No, iz ovih popisa znamo koliko je bilo zvona, kome su posvećena, njihovu težinu, te radionice u kojima su nastala. Poznate majstorske radionice Feitl iz Graza, Zacharie Reidta (Reidl, Reid) iz Ljubljane i Degen a iz Zagreba u kojima su izrađena stara lovinačka zvona svjedoče o ekonomskoj moći i komunikacijama tadašnjega malog vojnokrajškog mjesta u kojem je bilo sjedište Svetomihovilske

Republike Hrvatske – dokumentacija Zemaljskoga povjerenstva za očuvanje spomenika, 1915. – 1918.: Zemaljsko povjerenstvo za čuvanje umjetnih i historičkih spomenika u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, br. 44/1914. Uvid i podatke zahvaljujem Jadranki Galiot, voditeljici Odjela za dokumentaciju kulturne baštine.

33 Sin Franje II. (1768. – 1835.), Ferdinand I., austrijski car (1793. – 1875.) nesposoban zbog bolesti za vladanje (1835. – 1848.), abdicirao u korist sinovca Franje Josipa. Više vidi: Habsburgovci. *Hrvatski biografski leksikon (1983–2024), mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2024. Pristupljeno 29. 5. 2024. <<https://hbl.lzmk.hr/clanak/habsburgovci>>.

kumpanije br. 8. Najstarije zvono u Lovincu iz 1767. (ili 1762.) godine izliveno je ubrzo nakon što je zbog bune protiv krajiške vlasti Lovinac kažnjen brisanjem staroga imena 1751. godine te je dobio novo ime Kod sv. Mihovila, korišteno sve do 1861. godine (Mataija, 2019: 183). Tri su zvona lijevana u 19. stoljeću, posljednje upravo u godini ukidanja kazne i povratka imena mjesta Lovinac. Lovinac u to doba ima organizirano školstvo, društvenu elitu koju čine državni službenici, župnik, učitelji, liječnik, sitni trgovci, obrtnici, časnici i umirovljeni časnici. Spomenimo za ilustraciju tek jedan primjer. Kratko vrijeme tu je službovao i Lavoslav Vukelić³⁴ kojemu se upravo u Lovincu rodio sin Milivoj 1873., poslije vojni službenik i učitelj njemačkoga jezika u kadetskim školama, književnik koji će pisati pod zanimljivim pseudonimom Milkana Lovinac, odabranom prema mjestu svojega rođenja.³⁵

Zvono koje je darovao crkvi u Sv. Roku 1826. Josip Liber barun Vrkljan (Sveti Mihovil / Lovinac, 1. rujna 1777. – Beč, 4. ožujka 1849.)³⁶ podsjeća nas na časnika

-
- 34 Vukelić, Lavoslav, književnik i prevoditelj (Gornji Kosinj, 20. ožujka 1840. – Sveti Križ Začretje, 26. ožujka 1879.). U Beču je završio školu za upravnoga časnika u vojnoj administraciji. Službovao je u Osijeku i mnogim mjestima u Lici, a ban I. Mažuranić ga je 1875. imenovao podžupanijskim tajnikom u Krapinskim Toplicama. Domoljub i pravaš. Većinu pjesama i pripovijesti objavljivao je u *Viencu*. Tekstovi su mu okupljeni u posmrtno objavljenoj zbirci *Književno cvijeće Lavoslava Vukelića* (1882.), koju je priredio B. Budisavljević. Prevodio književna djela s engleskoga, njemačkoga, poljskoga, ruskoga, talijanskoga i slovenskoga. (Vukelić, Lavoslav. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 29. 5. 2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/vukelic-lavoslav>>.)
- 35 Vukelić, Milivoj (Lovinac, 14. siječnja 1873. – Zagreb, 6. srpnja 1938.). Završio kadetsku školu u Karlovcu 1892., učitelj njemačkoga jezika u kadetskim školama u Sopronu i Pečuhu, službovao kao potpukovnik u Zagrebu. Objavljivao novele ljubavne tematike u *Savremeniku* 1912. – 1913. U pripovijetkama *Purpurne noći* (1914.) obrađuje tematiku vezanu uz rusku revoluciju 1905. u Sevastopolju. (Vukelić, Milivoj. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 19. 5. 2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/vukelic-milivoj>>.)
- 36 U tekstovima se navodi kao mjesto rođenja Lovinac, međutim Vrkljani potječu iz Sv. Roka, a i činjenica da je Josip Vrkljan darovao zvono crkvi u Svetom Roku, a prema nekim podatcima i crkvu dogradio 1824. godine išla bi u prilog tomu da mu je to i mjesto rođenja. Također se navode i različiti podatci o datumu rođenja: npr. 1. 3. 1777. (<https://www.geni.com/people/baron-Joseph-von-Werklein/6000000017497180687>, pristupljeno 30. 5. 2024.), a u *Hrvatskoj enciklopediji* 1. 9. 1777. godine. Točnije podatke dat će možda pretraživanje matičnih knjiga i drugih osobnih dokumenata Josipa baruna Vrkljana, najprije onih vezanih uz arhiv Vojne akademije u Bečkom Novom Mjestu. Vidi više: Vrkljan, Josip. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 30. 5. 2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/vrkljan-josip>>.

školovanoga na Vojnoj akademiji u Bečkom Novom Mjestu, koji se brzo penjao u vojnoj hijerarhiji pa je postao 1794. poručnik 2. pješadijske pukovnije, 1805. kapetan glavnoga štaba nadvojvode Ferdinanda, a iste se godine istaknuo u bitci kod Ulma. Dodijeljena mu je čast viteza dvaju redova cara Leopolda i željezne krune II. razreda, a bio je i istaknuti ratnik i načelnik štaba generala Lavala Nugenta s kojim se borio protiv Francuza 1812. u Galiciji i 1813. kod Naumburga. Bio je građanski i vojni guverner grada Lucce 1816./17., tajnik kabineta Marije Luise, vojvotkinje od Parme, Piacenze i Gustalle, druge Napoleonove žene i živio je na dvoru u Parmi. Nakon povlačenja iz vojne službe vraća se u Hrvatsku gdje je sagradio klasicistički dvorac Januševac kraj Brdovca, nedaleko Zagreba.³⁷

Stara zvona lovinačkoga kraja bila su vrijedna, ne samo zbog radionica u kojima su izlivena, nego i zato što su neka od njih vezana uz povijesne osobe koje su ih darivale mjesnim crkvama. Rekvizicija je bila provedena te je, kao i u ostalim područjima, nakon svršetka Velikoga rata trebalo načiniti nova zvona. Zato će se u onodobnim časopisima i novinama, npr. u *Sv. Ceciliji* i *Hrvatskoj straži*, povremeno pojavljivati od 1920-ih vijesti o posveti zvona u crkvama iz raznih dijelova Hrvatske. Tako *Sv. Cecilija* objavljuje vijest da je crkva u Gospiću 1926. dobila četiri nova zvona izrađena u Strojnoj tovarni in livarni u Ljubljani. Svečano su dovezena i posvećena uz prigodni program na blagdan Spasova, 13. svibnja.³⁸ Istodobno su dovezena i tri nova zvona za crkvu u Smiljanu koja su blagoslovljena istoga dana kao i gospićka (Bravar, *Sveta Cecilija*, br. 4., 1926: 141–142).

Lovinčani su nabavili prvo zvono u čast sv. Mihovila, zaštitnika župe 1923., a onda su 1928. godine nabavili i drugo zvono. Za razliku od Gospićana, Lovinčani su se odlučili za zvonoljevače iz Zagreba. U nastavku teksta doneseni su samo rezultati istraživanja za župu Lovinac, a za druge dvije župe predviđena su daljnja istraživanja.

37 Vidi više: https://min-kulture.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Dvorci%20ZG/12_Janu%C5%A1evac.pdf (pristupljeno: 30. 5. 2024.), https://scitaroci.hr/wp-content/uploads/2018/09/5.2_2018d_janusevec-dvorac_zg-mg_br.66.pdf. Poznati talijanski kipar Antonio Canova izradio je bistu Josipa Vrkaljana u Parmi od kararskoga mramora. Vrkljanova bista čuva se u Hrvatskom povijesnom muzeju (Žic, 2014: 29–32; Schneider, 1973: 136).

38 Najveće zvono Es bilo je ukrašeno „hrvatskim grbom s godinama 925–1925“ i natpisom: „Svemogućem Bogu na slavu, prvom hrvatskom kralju na spomen, gospićkom puku na čast“ (Bravar, 1926: 142).

Lovinačka zvona iz međuratnoga razdoblja

Lovinčani su upravo kroz izbor zagrebačkih zvonoljevača i natpisa na zvonima iskazali svoj nacionalni identitet. Započeli su s narudžbama novih zvona, unatoč skromnim ekonomskim mogućnostima ubrzo nakon svršetka Velikoga rata. O tome što je tada značilo naručiti i postaviti nova zvona bit će više riječi u nastavku teksta. Zvona s područja triju župa s lovinčkoga područja iz međuratnoga razdoblja su djelomice sačuvana. Na njima su vidljive posvete i imena radionica ljevača zvona, ujedno i dva glavna kriterija za određivanje njihove povijesne i umjetničke vrijednosti pa u nastavku teksta donosimo opise i fotografije.

Zvono kapele sv. Frane u Vraniku (1921.)

U župi Lovinac prvo su zvono koje je zamijenilo staro oduzeto u rekviziciji postavili mještani Vranika. U kapeli sv. Frane u Vraniku, ranije se nalazilo kako je spomenuto, zvono iz 1906. s prikazom sv. Križa i sv. Frane saliveno u tvrtki Lebiš i Blažina u Zagrebu. Mještani Vranika već su 1921. dali lijevati novo zvono u istoj ljevaonici. Plašt ovoga zvona ukrašavaju u gornjem dijelu dva ornamentalna pojasa, gornjim dvostrukim cik-cak motivom ispod kojega je stilizirani biljni motiv. Zvono nosi reljefni natpis: „SALIO A. BLAZINA U ZAGREBU G. 1921. B 624“. S druge strane zvona ispod reljefa Raspetoga Krista smješten je natpis: „SLOGA SELA VRANIKA“ (Slika 1. i Slika 2.). Na zvonu je i prikaz stigmatizacije sv. Franje. Dimenzije zvona su: visina 53 cm, promjer 51 cm.³⁹

Sačuvano je u cijelosti, s vidljivim tragovima propucavanja početkom Domo­vinskog rata, a pohranjeno je zalaganjem fra Jakova Prcele u Muzeju Crkve hrvatskih mučenika na Udbini.⁴⁰

Ime zvonoljevača na zvonu govori da se radi o Antunu Blazini (Novigrad u Istri, 2. siječnja 1857. – Zagreb, 20. ožujka 1922.), podrijetlom iz Češke, koji je izučio strojobravar­ski zanat u Tvornici torpeda u Rijeci. Nakon samostalnoga rada

39 Prve informacije i fotografije o zvonu zahvaljujem Đurđici Klepić iz Lovinca. Opis te fotografije zvona zahvaljujem vlč. Josipu Šimatoviću, a zahvala ide i načelniku općine Lovinac Ivanu Miletiću za ljubaznu pomoć i posredovanje.

40 Fra Jakov Prcela, Franjevačka provincija Presvetog Otkupitelja. Fra Jakov je bio župnik za Gračac, Lovinac, Ričice i Sv. Rok od 08./2006. do 07./2016. godine. Na podatku zahvaljujem ocima franjevcima, sadašnjim župnicima, a za posredovanje podataka Đurđici Klepić. Vidi više: *Crkva hrvatskih mučenika na Udbini – od ideje do ostvarenja*, ur. Bežen Ante; Bogović Mile; Mance Ivan et al. Gospić: Gospićko-senjska biskupija, 2016.

Slika 1. Zvono kapele sv. Frane u Vraniku s prikazom Raspetoga Krista i posvetom: „Sloga sela Vranika“. Muzej Crkve hrvatskih mučenika na Udbini. Snimio vlč. Josip Šimatović, 2024.

Slika 2. Zvono kapele sv. Frane u Vraniku s natpisom:
„Salio A. Blazina u Zagrebu. G. 1921 B 624“.
Muzej Crkve hrvatskih mučenika na Udbini. Snimio vlč. Josip Šimatović, 2024.

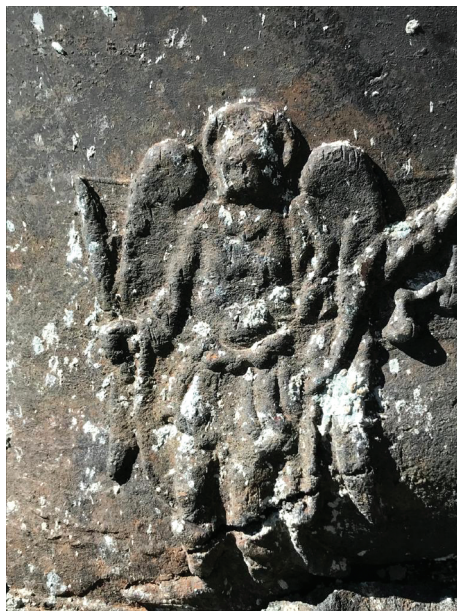
u vlastitoj radionici zaposlio se u Zagrebu u ljevaonici strojarskoga inženjera i industrijalca Radoslava Eisenhutha. S Ivanom Lebišem zakupljuje staru kaptolsku zvonoljevarnu (1903.) u Zvonarničkoj ul. na Kaptolu te osniva tvrtku „Lebiš i Blazina“, koja se reklamira pod nazivom „Prva hrvatska ljevaonica zvonova, kovina, željeza i umjetnina“. Od 1905. do 1922. tvrtka je proizvela i rednim brojevima označila više od 800 zvona (Dočkal, 1942: 59–62). Zvono iz Vranika označeno je brojem B624.

Zvono „na slavu Boga i sv. Mihovila“: crkva sv. Mihovila u Lovincu (1923.)

Zvono u čast sv. Mihovila, zaštitnika crkve, župe i mjesta, ukrašeno je u gornjem dijelu dvama pojasima stiliziranih biljnih motiva simbolički povezanih s euharistijom: u gornjem redu širi se ukras lišća i grozdova vinove loze iz kojih ritmično izlaze kitice žitnoga klasja, a u donjem redu teče uži pojas stiliziranih girlandi. Ispod ukrasa se s jedne strane nalazi posveta organizirana u šest redova s tiskanim reljefno istaknutim slovima sljedećega sadržaja: „HRVATI KATOLICI ŽUPE LOVINAC POSLIJE SVJETSKOG RATA OBNOVIŠE OVO ZVONO 1923. GODINE NA SLAVU BOGA I SV. MIHAJLA ZA SPAS DUŠA

Slika 3. Župna crkva sv. Mihovila u Lovincu. Zvono u slavu Boga i sv. Mihovila. Snimila T. Petrović Leš, 2022.

Slika 4. Župna crkva sv. Mihovila u Lovincu. Reljefni prikaz sv. Mihovila Arhanđela, s velikoga zvona u čast Bogu i zaštitniku župe. Snimila T. Petrović Leš, 2022.

I SREĆU DOMOVINE HRVATSKE.“ S druge je strane reljefni prikaz lika sv. Mihovila arkandela i natpis „SALIO A. BLAZINA ZAGREB G. 1923.“ (Slika 3. i Slika 4.). Zvono je promjera: cca 103 cm (ne može se točno izmjeriti zbog oštećenja), a visina (s krunom): 100 cm, (bez krune): 80 cm.⁴¹

Ovo zvono proizvedeno 1923. godine nije označeno brojem i nastalo je vjerojatno u početnom razdoblju preuzimanja ljevaonice Antunova sina Jakova koji ju je vodio od 1922. do 1935. godine (Dočkal, 1942: 59–62). Zvono je po svemu izlio Jakov Blazina pa je ovo možda podatak o njegovu do sada nepoznatom radu, ali pod očevim imenom.

Zvono na slavu hrvatskim mučenicima palim u beogradskoj skupštini 20. lipnja 1928. godine: crkva sv. Mihovila u Lovincu (1928.)

Drugo, dimenzijama nešto manje zvono iz iste crkve, ukrašeno je u gornjem dijelu širim pojasom s vegetabilnim ornamentom (vinova loza) ispod kojega su viseće trolisne arkade. Oštećeno je tako da je okomito prerezan reljefni petoredni natpis koji glasi: „NA SLAVU HRVATSKIM MUČENICIMA PALIM U BEOGRADSKOJ SKUPŠTINI 20. LIPNJA 1928. HRVATI ŽUPE LOVINAC“, a na drugoj strani plašta zvona „SALIO KVIRIN LEBISCH ZAGREB 1928.“ (Slika 5. i Slika 6.). Promjer zvona je 85 cm, 84 cm visina (s krunom), 67 cm (bez krune).

Zvonoljevač Kvirin Lebisch reklamirao je ljevaonicu redovito u novinama, npr. u *Hrvatskoj straži* uvijek istom (sličnom), po oblikovanju i sadržaju, reklamom koja se sastojala od fotografije zvona s jarmom i tekstualnoga dijela iznad kojega se isticao prikaz odlikovanja zlatnim kolajnama u Rimu 1924., u Splitu i Rijeci 1925. godine. Radionica je tada djelovala na adresi Selska cesta 21. Reklama je sadržavala i važne informacije o kakvoći izrade od „zvonovine 78 % i bakra 22 % koja se odlikuju lijepom izradbom i čistim tenornim glasom“. Reklama ističe modernost i praktičnost željeznih jarmova izrađenih prema „vlastitom iskustvu“. Zvonima je tvrtka davala desetogodišnje jamstvo, a nudila je i uslugu prelijevanja zvona koja nisu odgovarala zvukom i izradom. Ljevaonica je isporučivala zvona u roku od 30 do 50 dana, nudeći da se potencijalni naručitelji prije informiraju o kakvoći i isporuci zvona kod općina i župnih ureda. Nudili su besplatnu uslugu dolaska na teren i izradu troškovnika. Reklama je isticala i ono najvažnije za naručitelje, a

41 Podatke o dimenzijama zvona zahvaljujem Siniši Raduloviću, dipl. ing. strojarstva, djelatniku i direktoru vodovodnoga općinskog poduzeća „Kaplja d.o.o.“ u Lovincu. Težina zvona nije određena. Dodatnu provjeru natpisa zahvaljujem mr. sc. Davoru Šariću.

Slika 5. Župna crkva sv. Mihovila u Lovincu. Detalj s natpisom: „Salio Kvirin Lebisch Zagreb 1928.“ Snimila T. Petrović Leš, 2022.

Slika 6. Detalj zvona s posvetom „Na slavu hrvatskim mučenicima palim u beogradskoj skupštini. 20. lipnja 1928. Hrvati župe Lovinac.“ Snimila T. Petrović Leš, 2022.

vjerojatno i Lovinčane: „Cijene odgovarajuće dobrom i finom ljevu, kao i povoljni uvjeti plaćanja.“ (*Hrvatska straža*, 7. 7. 1929. (nedjelja), br. 6., godište I., str. 6).

Mjesna društvenost i politički kontekst međuraća

Dvadesetih godina 20. stoljeća kada su izlivena nova lovinačka zvana župnik je bio Andrija (Andre) Depeder, kojega još uvijek starije živuće generacije pamte s velikim poštovanjem.⁴² U Lovincu je bio župnik od 1920. do 1941. godine. Pripadao je svećenicima koji su podržavali i predstavljali političke, ali i druge životne potrebe seljačkoga stanovništva. Iz posvete na zvonima je vidljiva politička klima i angažiranost Lovinčana i njihova župnika. U Lici je nakon Velikoga rata i ustroja nove državne tvorevine obnovljen rad građanskih i političkih udruga. Lovinčani osnivaju razne građanske udruge koje djeluju na političkom te području kulture i sporta: lokalne udruge kao Sportski klub „Lošk“, Ribarsko društvo „Opsenica“ (1934.), a zatim i one nacionalne koje svoje ogranke imaju u Lovincu: Hrvatski Radiša (1922.), zatim (lovinački) Hrvatski Sokol (1924.), te Hrvatsko kulturno društvo „Napredak“ (Petrović Leš, 2022: 191–218). Početkom 1924. Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca reorganizirana je na oblasti, a Ličko-krbavska županija spojena je s Modruško-riječkom u Primorsko-krajišku oblast sa sjedištem u Karlovcu. Tim činom Gospić politički sve više gubi na važnosti, a Lika sve više privredno zaostaje te započinje veće iseljavanje (Kolar, 2009: 506). Godine 1926. tešku situaciju produbljuje agrarna kriza. U Lici su 1925. i 1927. na parlamentarnim izborima HSS i radikalsko-samostalno-demokratski krug u krhkoj ravnoteži (Kolar, 2009: 509). Cilj politike Stjepana Radića bio je povezati upravno razdvojena hrvatska područja u gospodarsku, kulturnu i prosvjetnu cjelinu unutar Kraljevine (Kolar, 2009: 510). Većina hrvatskoga stanovništva u Lici u međuratnom se razdoblju okupljala oko Radićeve Hrvatske (pučke/republikanske) seljačke stranke (HP/R/SS). Značajan pomak u hrvatsko-srpskim odnosima predstavljalo je stvaranje Seljačko-demokratske koalicije (SDK) ujesen 1927. godine, tj. politički sporazum S. Radića i HSS-a sa S. Pribičevićem i njegovom Samostalnom demokratskom strankom (Šute, 2022: 607–608). Ubrzo nakon smrti Stjepana Radića, u rujnu 1928. godine, pokušalo se reorganizirati HSS-ove organizacije u Lici. Ravnoteža u hrvatsko-srpskim odnosima počinje se urušavati, osobito u ve-

42 Andrija (Andre) Depeder (Kraljevica, Sušak, 29. studenoga 1874. – Zagreb, 10. rujna 1941.). Mladu misu imao je 5. srpnja 1891. godine (Draganović, 1939: 124). Tijekom župnikovanja u Ličkom Novom 1907. podupirao je frankovce u Gospiću (Gabelica, 2019: 329).

ćinski hrvatskim ili srpskim selima (Kolar, 2009: 535). Posljednja lička skupština Seljačko-demokratske koalicije održana je u Gospiću 11. studenog 1928. godine. Tadašnjem novom predsjedniku HSS-a Vladku Mačeku priređen je veličanstveni doček na kojem se skupilo stanovništvo iz okolnih mjesta i sela, među ostalim iz Lovinca i Sv. Roka. Izvjestitelji pišu o oko dvadeset tisuća ljudi, a vijorilo se četriristo hrvatskih i srpskih zastava uz klicanje Koaliciji (Kolar, 2009: 539). Hrvatsku seljačku stranku u lovinačkoj općini predvodio je seljak Stjepan Šarić iz Vranika, koji je tijekom 1920-ih bio i tajnik kotarske organizacije HSS-a Gračac. Za ovaj kraj važno je i da se odmah uključio u rad stranci bliske kulturno-prosvjetne organizacije, Seljačke sloge, kao neumoran organizator. U Lovincu i Sv. Roku osnovao je prve ličke ogranke Seljačke sloge 1925., gotovo istodobno sa središnjicom u Zagrebu. Njegov je rad odmah prepoznat pa je na prvoj skupštini 1926. izabran za člana upravnoga odbora, a na četvrtoj 1929. za prosvjetnoga radnika (Leček, 2009: 566). Uz navedeno, organizirao je komemoraciju, „žalobni sastanak“, u Lovincu ubrzo nakon Radićeve smrti (8. kolovoza 1928.), kako je to sam i nešto kasnije opisao u kratkom tekstu objavljenom u *Narodnom valu*. Na tom je sastanku Šarić prikazao Radićev život, rad za narod i državu riječima: „Ako je umro Veliki Radić ipak su hvala njegovoj nauci izobraženi mali Radići, kojih ima na hiljade, koji će se pomoću Njegova besmrtnog duha naći puta i načina, da svoje ideale ostvare.“ I dalje nastavlja: „Na koncu je zaključeno, da svi članovi pa i nečlanovi sudjeluju kod sv. Mise u utorak 14. kolovoza gdje će vidno pokazati da slijede Njegov Duh mira, sabranosti i molitve, kako je to pokazano i na današnjem sastanku održavši ne samo mirnoću nego se je na početku sastanka glasno molilo „Oče naš“ za dušu velikog Pokojnika.“ (*Narodni val*, br. 219., 22. IX. 1928., str. 5.).

Onodobne lokalne i nacionalne novine ne spominju posvete lovinačkoga zvona s navedenom godinom 1928., ali iz Šarićeva općeg angažmana oko organizacije, opisa komemoracije i najave održavanja mise zadušnice povodom Radićeve smrti može se naslutiti da je Šarić autor posvete na zvonu u „čast hrvatskim mučenicima palim u beogradskoj skupštini.“

Crkveni zakonik traži da svaka crkva mora imati posvećena zvona koja treba blagosloviti Ordinarij, ali biskup može ovlastiti i običnog svećenika za taj čin. Obred blagoslova ima svoj tijek: molitva pokorničkih psalama, pranje zvona s vanjske i unutarnje strane (Dočkal, 1942: 7). Nažalost do roka predaje članka autorica nije pronašla u dostupnim novinama i časopisima te drugim izvorima podatke o posveti zvona na području Lovinca. Nekoliko podataka dali su kazivači u Lovincu. Zapamćeno je da su „oci crkve“ Pavao Žagar, Niko Šarić iz Smokrića

i Vajzer Pavičić organizirali prijevoz zvona volovskom zapregom od željezničke stanice do crkve.⁴³ Zatim su zajedno s ostalim mještanima svezali zvona i dizali ih uz pomoć vitla, čerka, na zvonik.⁴⁴

Kapela sv. Ante na Cvituši

Kapela sv. Ante na Cvituši za Lovinčane je posebno važna i tu su se okupljali ne samo na svečev blagdan nego i u drugim prigodama, često na izletima uz glazbu (Petrović Leš, 2022: 224, 226). Nakon Velikoga rata dobrovoljne priloge za zvono kapele sv. Ante na Cvituši prikupljao je Mate Mateša Sekulić, i sam iseljenik, među iseljenicima Lovinčanima u Kanadi.⁴⁵ O toj akciji tadašnje ličke novine nisu donijele vijesti, a buduća arhivska istraživanja vjerojatno će dati nove spoznaje o novom zvonu za kapelicu. *Lička sloga* 1934. godine donosi tek kratku informaciju o brizi lokalnog stanovništva za kapelicu, te informaciju kako je 20. svibnja obavljen „svečani prijenos obnovljenog kipa sv. Ante u obnovljenu kapelicu na Cvituši“ (*Lička sloga*, 26. 5. 1934., br. 7., str. 3).

Ovdje opisana zvona iz međuratnog razdoblja zvonila su sve do rujna 1991. kada su nastradala zajedno s crkvama i kapelama u srpskoj agresiji na ovo područje. Nakon obnove crkava i kapela na području triju župa u lovinačkom kraju, postavljena su nova zvona, uglavnom nabavljena donacijama iseljenika iz ovog kraja. Bit će važno što prije načiniti popise i opise te prikupiti podatke i o novim zvonima, na znanje dolazećim generacijama.

Zaključak

Na početku Domovinskog rata, već u rujnu 1991. godine, crkve i kapele na lovinačkom području uništene su i razorene pri čemu su nastradala i zvona. Istraživanje potaknuto dvama sačuvanim zvonima iz župne crkve sv. Mihovila u Lovincu urodilo je novim spoznajama o najstarijim zvonima lovinačkog kraja prema do sada nepoznatim arhivskim dokumentima o rekviziciji zvona tijekom Velikoga rata.

43 „Oci crkve“ imali su počasna mjesta u crkvi, sjedili su u blizini s lijeve i desne strane oltara, a brinuli su se o prikupljanju i ulaganju novaca za održavanje crkve. Volove je posjedovao Pavao Žagar. Prema kazivanjima Marije Seke Klepić.

44 Crkvenom zvoniku je, prema navodima kazivača, a i prema sačuvanim fotografijama, dva puta skraćivana visina i oblik kape tornja.

45 Podatak zapisan 3. kolovoza 2024. zahvaljujem Anđelki Sekulić (r. 1956.).

Arhivski izvori su pokazali da su sve tri župne crkve i dvije kapele na ovom području bile opremljene zvonima iz 18. i 19. stoljeća lijevanim u poznatim zvonoljevaonicama Graza, Zagreba i Ljubljane. Ta zvona govore o svojim naručiteljima, tadašnjim župnicima i župljanima te o društvenoj i ekonomskoj klimi Lovinca u okviru Vojne krajine. Pri tome se istaklo ime baruna Josipa Libera Vrkljana, visokorangiranog vojnog časnika i državnog službenika s početka 19. stoljeća, donatora crkve u Sv. Roku. Koliko se prema sačuvanom arhivskom gradivu može utvrditi, zvona su rekvirirana i uništena u Prvom svjetskom ratu. Nakon njega, zamijenjena su zvonima, koja su zvonila desetljećima, sve dok nisu uništena u Domovinskom ratu. Istraživanje o njima osvijetlilo je razdoblje međuraća i ukazalo na veliku ulogu Hrvatske seljačke stranke u ovom kraju, posebice na seljaka Stjepana Šarića iz Vranika koji je predvodio lokalni ogranak Seljačke sloge, a za kojeg se može pretpostaviti da je autor posvete na zvonu crkve u Lovincu. Sjećanje da su priloge za zvona davali iseljenici upućuje na potrebu pretrage u tadašnjem iseljeničkom tisku. U Domovinskom ratu zvona crkava i kapela lovinačkog područja nastradala su drugi put u istom stoljeću. Kao i uvijek Lovinčani, Svetoročani i Ričičani su i ovaj put, ali sada uz značajnu pomoć svojih iseljenika nabavili nova zvona po kojima mjere vrijeme malobrojne stare, a sve više nove generacije, Lovinački iseljenici, prijatelji i gosti. Iako oštećena, stara zvona svojim natpisima otkrivaju razdoblje u kojem su nastala i predstavljaju važna pokretna kulturna dobra koja treba adekvatno zaštititi i prezentirati zbog njihovog značenja za zajednicu u kontekstu kulture sjećanja, ali i zbog njihova kulturnopovijesnoga značenja.

Izvori

Institut za povijest umjetnosti

- Stepinac, Davorin. Obilazak 26. i 27. 5. 1994. i problemi obnove srušenih crkava Riječko-senjske nadbiskupije u Domovinskom ratu. Zagreb, 31. 5. 1994.
- IPU – planoteka terenska skica D. Stepinac, Lovinac, 30. 5. 1995.
- IPU – planoteka terenska skica D. Stepinac, Sv. Rok, 30. 5. 1995.
- IPU – planoteka terenska skica D. Stepinac, Ričice, 30. 5. 1995.

Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb

- Arhiv Odjela dokumentacije, Ostavština Viktora Hoffillera
- Senjska biskupija. Zvona.
 1. Popis crkvenih zvona u području biskupije modruško – riječke koja se prigodom rekvizicije imaju radi historičke njihove ili umjetničke vrijednosti sačuvati:
 - 1.1. Župni ured u Lovincu, br. 44, Lovinac, 18. svibnja 1916. – dopis župnika Domineza Ordinarijatu u Senju – obavještava da šalje podatke prema odredbi od 15. veljače 1916. (br. 267 prigibno) – dostavlja se popis zvona nalazećih se u području župe sv. Mihovila u Lovincu.
 - 1.2. Župni ured u Lovincu, br. 99, Lovinac, 30. lipnja 1917. – dopis župnika Domineza Ordinarijatu u Senju. Na poledini: Vidi od br. 1618/1917. Senj, 8. VII 1917. Biskupski ordinarijat Senjski i Modruški, broj 1608.

Tiskanica *Popis crkvenih zvona historičke ili umjetničke vrijednosti koja bi se imala izuzeti od uporabe u ratne svrhe* – na poledini pačetvorinasti žig Nadbiskupski ordinarijat Senjski i Modruški, 25. V. 1916. Broj 1116 (na poledini).
 - 1.3. Župni ured u sv. Roku, br. 27, Sv. Rok, 4. ožujka 1916. konstatovano.
 - 1.4. Župni ured Ričice, broj: 36, Ričice dne 3. ožujka 1916. – dopis župnika Špiridona Kranjčevića Biskupskom ordinarijatu u Senju. Tabela prikaz *Popis zvona u području župe Ričice*.
 2. Popis zaštićenih zvona u „Vjesniku“, popis po županijama.
 - 2.1. Glockenlisten in Kroatien – Slavonien. I. Komitat Lika – Krbava mit der Stadt Senj. Rekapitulation: Nachtragos – aktion, I. Komitat Lika – Krbava mit der Stadt Senj: Upravni kotar Gračac, mjesto Lovinac: Lovinac župna 115, R(K)ičice upna 180, Sv. Rok župna 65.
 - 2.2. Tiskani tabelarni prikaz s nazivom mjesta i crkve/kapele brojem komada i težinom.

Zbirka metala – zbirka evidencijskih kartica spašenih zvona od rekvizicije.

Ministarstvo kulture i medija Republike Hrvatske

- Ministarstvo kulture i medija – Središnja dokumentacija kulturne baštine (MKM – SDKB): Dokumentacija Zemaljskoga povjerenstva za očuvanje spomenika, 1915. – 1918.: Zemaljsko povjerenstvo za čuvanje umjetnih i historičkih spomenika u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, br. 44/1914.
- Planoteka Uprave za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture: Ostavština Gjure Szabe (MK-UZKB-OGS).

Literatura

- BISTROVIĆ, ŽELJKO. 2015. Rekvizicija zvona. // *Zaboravljeni rat 1914. – 1918.* Crikvenica: Muzej Grada Crikvenice, 57–61.
- BOGOVIĆ, MILE. 2015. – 2016. Moji predšasnici biskupi – u Senju, Otočcu, Krbavi, Modrušu, Vinodolu i Rijeci. *Senjski zbornik: prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu* 42–43, 5–198.
- BOGOVIĆ, MILE. 2018. Crkva u velebitskom Podgorju u prošlosti i sadašnjosti. *Senjski zbornik: prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu* 45, 5–254.
- BRAVAR, JOSIP. 1926. Posveta zvona. Gospić dne 26. 6. 1926. *Sveta Cecilija*, srpanj-kolovoz, br. 4., 141–142.
- BURATOVIĆ, MARICA. 2018. *Zvona moga škoja: zvona i duhovna kultura zvona na otoku Hvaru s posebnim osvrtom na rekviziciju 1915.-1918.* Hvar: Muzej hvarske baštine.
- BUTURAC, JOSIP. 1989. Katolički dnevnik „Hrvatska straža“ 1929. – 1941. *Croatica Christiana periodica*, vol. 13, br. 23, 141–200.
- DOČKAL, KAMILO. 1942. *Naša zvona i njihovi lijevaoci. Prilog hrvatskoj kampanologiji*, Zagreb: Diecezanski muzej Nadb. Zagrebačke.
- GRKOVIĆ, SANJA. *Zvona/cinkuši/kampane: slava glasu nebeskom.* Fototeka kulturne baštine Ministarstvo kulture Republike Hrvatske. [http://www.kultura.hr/content/view/full/2315/\(offset\)/30](http://www.kultura.hr/content/view/full/2315/(offset)/30) (pristupljeno: 29. 4. 2024.)
- GRKOVIĆ, SANJA. 2018. Vladimir Tkalčić i fotografsko dokumentiranje baštine. *Informatica museologica* 49, 110–119.
- HOFFILLER, VIKTOR. 1919. Osvrt na rekviziciju zvona u Hrvatskoj. *Sveta Cecilija*, god. 13 /1, 7–11.
- HORVAT, ANĐELA. 1978/1979. O djelovanju „Povjerenstva za čuvanje spomenika u Zagrebu (1914. – 1923). *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 4–5, 11–35.

- JAPUNČIĆ, MILE. *Lovinački kraj. Vrijeme i ljudi*. Zagreb: vlastita naklada.
- KOLAR, MIRA. 2009. Lika u vrijeme dominacije seljačko-demokratske koalicije u skupštini Primorsko-krajiške oblasti 1927. i 1928. godine. // *Identitet Like: korijeni i razvitak*, knj. I. / Holjevac Željko (ur.). Zagreb-Gospić: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Područni centar Gospić, 503–547.
- KOPRČINA, ARIJANA. 2022. Ljevači. // *Naše zlatne ruke. Tradicijski i umjetnički obrti Hrvatske*. / Somek Petra (ur.). Zagreb: Hrvatska obrtnička komora, 149–150.
- KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, IVAN. 1891. *Natpisi sredovječni i novovjeki na crkvah, javnih i privatnih zgradah itd. u Hrvatskoj i Slavoniji*. Zagreb: Knjižara Jugoslavenske akademije.
- LEČEK, SUZANA. 2009. Seljačka sloga i oblikovanje kulturno-nacionalnog identiteta u Lici između dvaju svjetskih ratova. // *Identitet Like: korijeni i razvitak*, knj. I. / Holjevac Željko (ur.). Zagreb – Gospić: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Područni centar Gospić, 565–584.
- MATAIJA, IVICA. 2019. *Lička toponimija*. Sveučilište u Zadru. Disertacija. <https://repozitorij.unizd.hr/islandora/object/unizd:3278> (pristup: 10. 11. 2024.)
- MAROSLAVAC, STJEPAN. 2011. *Slava glasu nebeskom*, Đakovo: Đakovačko-osječka nadbiskupija.
- MESIĆ, HRVOJE; ŽIVKOVIĆ, GORAN. 2020. Rekvizicije u kulturi sjećanja grada Osijeka tijekom Prvoga svjetskog rata uz posebni osvrt na rekviziciju zvona crkve sv. Mihaela Arkandela. // *Šokačka rič*. / Bilić Anica (ur.). Vinkovci: Zajednica kulturno-umjetničkih djelatnosti VSŽ, 209–312.
- PAVIČIĆ, SNJEŽANA. 1998. Prilog poznavanju crkvenih zvona Hrvatske. *Peristil*, 41, 43–50.
- PETROVIĆ LEŠ, TIHANA. 2022. *Mjesta sjećanja. Sv. Rok i Lovinac*. Zagreb: Srednja Europa.
- PLETIKOSIĆ BARUNČIĆ, JULIJA. 2019. Pregled stradanja sakralne arhitekture katoličke crkve u Gospićko-senjskoj biskupiji u vrijeme Domovinskog rata. *MemorabiLika: znanstveni časopis za ličku i opću zavičajnost (povijest, arheologija, geografija, jezik, književnost, običaji, krajolik, društvo i arhivsko gradivo)*, god. 2, br. 1, 153–164.
- RADIĆ, NIKOLA. 2014. Zvona u Dubašnici. *Krčki zbornik: godišnjak Povijesnog društva otoka Krka*, No. 70, 123–152.
- SCHNEIDER, MARIJANA. 1973. *Portreti 1800. – 1870. Katalog muzejskih zbirki IX*. Zagreb: Povijesni muzej Hrvatske.
- SJEKAVICA, ĐURO. 2013. Rekvizicije zvona u Prvom svjetskom ratu na području Dubrovačke biskupije. *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, No. 51/2, 541–611.
- ŠUTE, IVICA. 2022. Gorska Hrvatska u 20. stoljeću. // *Prijelomna vremena. Hrvatske zemlje nakon 1918.* / Leček Suzana (ur.). Zagreb: Matica hrvatska, 605–635.

- ŠARIĆ, STJEPAN. Žalobni sastanak u Lovincu. *Narodni val*, br. 219, 22. IX. 1928., 5.
- TONEJC JURANOVIĆ, MARTINA. 2021. *Institucionalni razvoj zaštite pokretne umjetničke baštine u Hrvatskoj od 1850. do 1990. godine*. Zagreb: Ministarstvo kulture i medija RH, Uprava za zaštitu kulturne baštine.
- <https://minkulture.gov.hr/UserDocsImages/arhiva/1%20Javni%20pozivi/2020/11%20Institucionalni%20razvoj%20zastite%20webZ.pdf> (pristup: 14. 12. 2024)
- WASTLER, JOSEF. Der Bronzenguss und dessen Meister in Steiermark. in: *Culturbilder aus Steiermark*, Graz 1890, 207–227. <https://diglib.tugraz.at/download.php?id=535f87bdbdd59&location=browse> (pristup: 31. 10. 2023.)
- Zvona umjetničke i historijske vrijednosti. *Službeni vjesnik biskupije Senjske i Modruške ili Krbavske*, 1916., br. 2, 61–64.
- ŽIC, IGOR. 2014. Laval Nugent, neokrunjeni kralj Hrvatske. *Glasnik plemićkog zbora* 11, 23–36.
- ŽIVKOVIĆ, ILIJA (ur.). 1996. *Ranjena crkva u Hrvatskoj: uništavanje sakralnih objekata u Hrvatskoj (1991.-1995.)*. Zagreb: Hrvatska biskupska konferencija, Hrvatski informativni centar, Hrvatska matica iseljenika, Državna uprava za zaštitu kulturne i prirodne baštine Hrvatske.

Bells: „Folk Music Connecting the Past, Present, and Future“

A Contribution to the Cultural History of the Lovinac Region

Summary

At the beginning of the Homeland War, the parish church of St. Michael in Lovinac was destroyed by shelling, during which its bells were also damaged. Although impaired, the bells—through their inscriptions—reveal the period in which they were made and represent significant movable cultural assets. They should be properly protected and presented, not only due to their importance for the community in the context of cultural memory, but also for their cultural and historical value. This prompted an expansion of the research deeper into the past—to the bells that preceded them and were destroyed during the Great War (World War I), and further to other church bells in the Lovinac area.

Key words: Lovinac, St. Roch, Ričice, church bells, requisition, World War I, interwar period, Homeland War